

İbnü'n-Nedîm ve *el-Fihrist* Adlı Eserinin Mezhepler Tarihi Açısından Değerlendirilmesi

Öz: İbnü'n-Nedîm IV/X. asırda Bağdat'ta yaşamış ve *el-Fihrist* adlı eseriyle şöhret bulmuş bir âlimdir. İbnü'n-Nedîm, bu eserinde yaşadığı döneme kadar ulaşan çeşitli ilim ve sanat dalları, dinler, mezhepler ve yazılmış eserler hakkında bilgiler aktarmıştır. On bölümden oluşturduğu eserin beşinci bölümünü İslam Mezheplerine ayırmıştır. Onun verdiği bu bilgiler Mezhepler Tarihi açısından bir değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Mezhepler Tarihi alanında yazılan eserlerde mezhep isimlendirmesi, mezheplere yaklaşım, 73 fırka hadisinin mezheplere yaklaşımında etkisi, mezheplerin tasnifi gibi pek çok konuda çeşitli problemler ortaya çıkmıştır. Araştırma sonucunda İbnü'n-Nedîm'in Mezhepler Tarihi yazıcılığında etkili olan 73 fırka hadisini nazar-ı dikkate almadığı gözlenmiştir. O, *Ehl-i hakk*, *Ehl-i batıl*, *Ehl-i bid'at* şeklinde kategorik ayrımlara gitmemiş, mezheplere yaklaşımında objektif davranmaya çalıştığı izlenimini vermiştir. Bununla birlikte mezhepleri tasnifi, verdiği bilgiler ve mezheplere yaklaşımı incelendiğinde İbnü'n-Nedîm'in, Mu'tezile'nin ve İmamiye'nin etkisinde olduğu ve bu mezheplere yakın durduğu da anlaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, Mezhepler Tarihi, mezhep tasnifi, 73 fırka hadisi.

Muhammet Raşit
BATUR

Ibn al-Nadim and Evaluation of his Work Named *al-Fihrist* in Terms of the History of Sects

Abstract: Ibn al-Nadim is a scholar who lived in Baghdad in the IV/X century and he became famous with his work *al-Fihrist*. In this work, Ibn al-Nadim gave information about various branches of science and art, religions, sects and books that reached his time. In the fifth part of the work, which consists of ten chapters, he discussed the Islamic Sects. This information given by him will be evaluated in terms of the History of Sects. Various problems have emerged in the works written in the field of History of Sects, such as the naming of the sect, the approach to the sects, the effect of 73 sect hadiths on the approach to the sects, and the classification of the sects. As a result of the research, it was observed that Ibn al-Nadim did not take into account the 73 sect hadiths that were influential in historiography of sects. Thus, it did not fall into the error that exists in most of the classical sources. He did not make categorical distinctions as *Ahl-i haqq*, *Ahl-i falsehood*, *Ahl-i bid'at*, he gave the impression that he was trying to be objective in approaching sects. However, when his classification of sects, the information he gave and his approach to sects are examined, it has also been understood that Ibn al-Nadim was under the influence of Mu'tazila and Imamiye and was close to these sects.

Keywords: Ibn al-Nadim, *al-Fihrist*, History of Sects, sectarian classification, 73 sect hadiths.

* Dr. Öğr. Üyesi. İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Kelam ve İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı. E-Posta: mrasit.batur@ikc.edu.tr ORCID ID: <https://www.orcid.org/0000-0002-6444-8188>

Giriş

İslam düşünce tarihi ile ilgili bilgilerin günümüze ulaşmasında birçok âlimin emeği vardır. Bunlardan bir tanesi de İbnü'n-Nedîm'dir. İbnü'n-Nedîm, yaşadığı dönemde İslam dünyasında var olan birçok din, mezhep, ilim, sanat dalları, bunlarla uğraşan ilim adamı ve eserlerini kayıt altına alarak, başka bir deyişle o günün resmini çekerek günümüze ulaşmasını sağlamıştır.

İbnü'n-Nedîm üzerine birçok çalışma yapılmıştır. Kalam ve İslam Mezhepleri Tarihi alanlarında yapılan bir takım çalışmalarda *el-Fihrist* adlı eserine atıflar da yapılmıştır. Ancak bu alanlarda İbnü'n-Nedîm'i ve *el-Fihrist* adlı eserini ele alan bir çalışmaya rastlamadık. Dolayısıyla bu çalışma, söz konusu boşluğu doldurmak, İbnü'n-Nedîm'in verdiği bilgileri İslam Mezhepleri Tarihi yazıcılığında karşılaşılan problemler çerçevesinde değerlendirmek amacıyla yapılmıştır.

İbnü'n-Nedîm Hayatı

İbnü'n-Nedîm, IV/X. asırda yaşamış bir İslam âlimidir. Adı Muhammed b. İshâk b. Muhammed b. İshâk'tır. Künyesi Ebu'l-Ferec; lakabı en-Nedîm veya İbnü'n-Nedîm'dir. Mahkeme bilirkişiliği yapmasından veya genel olarak sohbet ortamında meraklılarına çeşitli konularda bilgiler vererek insanları eğlendiren biri olmasından dolayı en-Nedîm lakabını almış olabileceği; baba veya dede gibi büyüklerden birinin Nedîm olma ihtimaline binaen İbnü'n-Nedîm lakabının kullanılmış olabileceği ifade edilmiştir.¹ *el-Fihrist*'in çeşitli yerlerinde lakap, en-Nedîm şeklinde geçmesine ve bazı tarihçilerin de bunu tekid etmesine² rağmen İbnü'n-Nedîm olarak şöhret bulmuştur. Günümüzde bazı ilim adamları İbnü'n-Nedîm yerine en-Nedîm ismini tercih etmektedir.³

Gerek kendi kitabında gerekse onu ele alan diğer kaynaklarda konu ile ilgili her hangi bir bilgi bulunmadığından İbnü'n-Nedîm'in doğum tarihi tam tespit edilememiştir. Bazı çağdaş araştırmacılar İbnü'n-Nedîm'in görüştüğünü ifade ettiği âlimlerden hareketle onun 310/922-320/932 yılları arasında doğmuş ola-

- 1 Bayard Dodge, "Muhammed b. İshâk en-Nedîm ve İslam'ın İlk Dört Asrının Kültür Atlası Sayılan "el-Fihrist"ine Giriş", Çev. Halit Furkan Yolcu, *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, 12 (Kasım 2014): 123.
- 2 Kitabın el yazmasının kapağında Tarihçi Ahmed b. Ali el-Makrîzî tarafından "Kitabın müellifi Ebu'l-Ferec Muhammed b. Ebi Yak'ub İshâk b. Muhammed İshak el-Verrâk'tır. (O) en-Nedîm diye ma'ruftur." şeklinde yazılmıştır. Eyman Fuad Seyyid, "Muhammed b. Tavit et-Tanci ve İby nû'n-Nedîm 'in Kitabı'l-Fihrist'ini Tahkiki Projesi", *Uluslararası Prof. Muhammed b. Tavit et-Tanci Sempozyumu*, Haz. Sönmez Kutlu, (Ankara: TDV Yayınları, 2015), 242.
- 3 Eyman Fuad Seyyid, Bayard Dodge bunlardandır.

bileceğini ileri sürmüşlerdir.⁴ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*'te Muhammed b. Abdullah el-Berdâî ile 340/951 tarihinde karşılaşmasından ve onunla bilgi alış verişinden bahsetmiştir.⁵ Bu da söz konusu tarihte İbnü'n-Nedîm'in bir ilim adamıyla karşılaşmış ondan bir takım bilgileri alabilecek bir yaşta olduğunu göstermektedir.

İbnü'n-Nedîm, küçük yaşlardan itibaren iyi bir eğitim almış, erken yaşta hafız olmuş ve çeşitli İslami ilimlerde önemli şahsiyetlerden dersler almıştır. Eğitimi tamamladıktan sonra babasına verrâklık⁶ mesleğinde yardımcı olmuştur.⁷ Babasının Bağdat'ta büyük bir sahaf dükkânı vardır ve kitap istinsah etmektedir. Sahaf dükkânları kitap istinsah ve ciltleme işinin yanında o dönem âlimlerin bir araya gelip tanıştıkları, fikir ve kitap alış verişinde buldukları birer mekândır.⁸ İbnü'n-Nedîm, verrâklığı meslek edinip bu alanda kendini geliştirmiş, işi nedeniyle birçok âlimle karşılaşma, onlarla sohbet etme, bilgi alış verişinde bulunma fırsatı yakalamıştır. Bu mesleği sayesinde İslam âlemindeki ilimlerden, ilim adamlarından ve kitaplardan haberdar olmuş ve bunlarla ilgili bilgileri *el-Fihrist* adlı kitabında toplayabilmiştir. İlim dalları ve kitap araştırmalarına ek olarak mezhepler hakkında elde edebildiği her şeyi öğrenmeye çalışmış ve farklı mezhepten birçok kişiyle arkadaşlık etmiştir.⁹

İbnü'n-Nedîm, yaşadığı dönemde İslam dünyasının birer ilim merkezi konumundaki Musul, Kufe, Basra, Samarra ve Halep gibi şehirlere seyahatler gerçekleştirmiştir. O'nun Halep'e seyahat edip etmediği ve Büveyoğulları'nın merkezi olan Musul'da mahkeme bilirkişiliği görevi yaptığı esnada orada uzun yıllar kalıp kalmadığı veya bu görevi icra etmek için Bağdat'tan oraya gidiş geliş yapıp yapmadığıyla ilgili farklı rivayetler vardır.¹⁰

4 Nasuhi Ünal Karaaslan, "İbnü'n-Nedîm", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. XXVII, (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), s. 171; Dodge, "Muhammed b. İshâq en-Nedîm ve İslam'ın İlk Dört Asrının Kültür Atlası Sayılan "el-Fihrist"ine Giriş", s. 123; Mehmet Yolcu, "En-Nedîm (İbn Al-Nadim) ve el-Fihrist'inin İslam Kültür Tarihindeki Yeri (İslam Kültür Tarihinin Zamansal Haritası)", *İnönü Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Bahar 2013/4(1), 117.

5 en-Nedîm, *el-Fihrist*, Thk. Doktor Eyman Fuad Seyyid, (Londra: Müessesetü'l-Furkan li't-Türasi'l-İslami, 2009), II, 126.

6 Verrâk ismi, kitap istinsâh etme, ciltleme yapma ve kitap ticareti işi yapanlar için kullanılan bir isimdir.

7 Yakut el-Hamevi, *Mu'cemu'l-udeba*, (Beyrut: Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 2003), V, 142.

8 Eyman Fuad Seyyid, "Mukaddime", *el-Fihrist*, Thk. Doktor Eyman Fuad Seyyid, (Londra: Müessesetü'l-Furkan li't-Türasi'l-İslami, 2009), I, 14.

9 Dodge, "Muhammed b. İshâq en-Nedîm ve İslam'ın İlk Dört Asrının Kültür Atlası Sayılan "el-Fihrist"ine Giriş", s. 127.

10 Dodge, "Muhammed b. İshâq en-Nedîm ve İslam'ın İlk Dört Asrının Kültür Atlası Sayılan "el-Fihrist"ine Giriş", 127.

İbn Nedîm'in *el-Fihrist*'te Dâru'r-Rûm'a gidip bir rahip ile görüştüğüne¹¹ dair ifadesi İstanbul'a gittiği şeklinde yanlış yorumlanmış,¹² ancak Dâru'r-Rûm'un Bağdat'ın (Yunan Ortodoks kesiminin yaşadığı) bir mahallesi olduğu anlaşılmıştır.¹³

İbnü'n-Nedîm, çeşitli ilim dallarında farklı hocalardan dersler almış ve onlardan rivayetlerde bulunmuştur. Ebû Said es-Sirâfî (ö. 368/979), Ebu'l-Ferec el- İsfehânî (ö. 356/967), Muhammed b. Yusuf en-Nakit (ö. 367/977), Ebû Ubeydullâh el-Merzubbânî (ö. 384/994), Ebu'l-Hasan Ali b. Hârûn el-Müneccim (ö. 352/963), Ebû Ali İsmâil es-Saffâr (ö.?) gibi hocalardan dersler almıştır.¹⁴ İbnü'n-Nedîm'in Ebu'l-Kâsım İsâ b. Ali b. İsâ b. Dâvûd b. Cerrâh (ö. 391/1001) ile ilişkisi çok iyidir ve onu mantıkta zamanın biricik âlimi olarak değerlendirmiştir.¹⁵

Vefat tarihiyle ilgili farklı görüşler olmakla beraber İbnü'n-Nedîm'in hayatını ele alanların çoğu 380/990 tarihi üzerinde ittifak etmişlerdir.¹⁶

el-Fihrist

W. T. H. Jakson'nın "Medeniyet Arşivi";¹⁷ Bayard Dodge'nin de "Kültür Atlası"¹⁸ olarak nitelediği *el-Fihrist*, İslam dünyasında kaleme alınan ilk bibliyografik eser olması açısından önemlidir. Zira ilk dört asırda yazılmış ve zamanla kaybolmuş pek çok eserin adı, konusu ve müellifi ile ilgili bilgiler sadece bu eser sayesinde günümüze ulaşabilmiştir. Eserde ilim ve sanat dalları, dinler, mezhepler ve ekoller ile ilgili bilgiler vermesi İbnü'n-Nedîm'in iyi bir eğitim aldığı göstermektedir.

İlk defa Gustav Flügel, 1850'de *el-Fihrist*'in yazma eserleri üzerinde çalışmaya başlamış, eserin büyük bir kısmını yayına hazırlamıştır. Ancak Flügel'in 1870'te

11 en-Nedîm, *el-Fihrist*, II, 432.

12 Dodge, "Muhammed b. İshâq en-Nedîm ve İslam'ın İlk Dört Asrının Kültür Atlası Sayılan "el-Fihrist"ine Giriş", 126-127.

13 Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, III, 46; Muhammed Yunus el-Huseynî, "Arap Düşünce Tarihinin Ölümsüz Eseri: İbnü'n- Nedîm'in el-Fihrist'i", Çev: Eyyüp Tanrıverdi, *Nüsha: Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2006, cilt: VI, sayı: 23, 42-43

14 Eyman Fuad, "Mukaddime", I, 14.

15 en-Nedîm, *el-Fihrist*, I, 398.

16 Eyman Fuad, "Mukaddime", I, 19; Yolcu, "En-Nedîm (İbn Al-Nadim) ve el-Fihrist'inin İslam Kültür Tarihindeki Yeri, 118.

17 W. T. H. Jakson, "Sunuş", *Muhammed b. İshâq en-Nedîm ve İslam'ın İlk Dört Asrının Kültür Atlası Sayılan "el-Fihrist"ine Giriş*, Çev. Halit Furkan Yolcu, *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, Kasım 2014, Sayı: XII, 118.

18 Dodge, "Muhammed b. İshâq en-Nedîm ve İslam'ın İlk Dört Asrının Kültür Atlası Sayılan "el-Fihrist"ine Giriş", 117.

eseri neşredemeden ölmesi üzerine talebeleri Johannes Roediger ve August Mueller eksikleri tamamlayarak 1871-1872 yıllarında çalışmayı yayımlamışlardır. Daha sonra gelen bazı ilim adamları bu baskının birçok eksik ve yanlışlıklarının olduğunu ileri sürmüştür. Johanne W. Fück ve Muhammed Tavîl et-Tancı asıl el yazmasından istinsah edilen yazma nüshalardan istifade ederek *el-Fihrist*'in yeni bir baskısı üzerine ayrı ayrı çalışmış ancak ömürleri bu çalışmalarını tamamlamaya yetmemiştir. İranlı ilim adamı Rıza Teceddüdi, Flügel'in ulaşamadığı nüshalardan faydalanmak suretiyle daha iyi bir baskı hazırlamış, 1965 yılında Farsça; 1971 yılında Arapça neşrini gerçekleştirmiştir.¹⁹ Eyman Fuat Seyyid, Prof. Dr. Muhammed Tavîl et-Tancı'nin yarım kalan *el-Fihrist*'i neşir projesinden istifade ederek hem İbnü'n-Nedîm'e ait asıl el yazmasından istinsah edilen yazma nüshasını hem de kendisinden evvel neşredilen bütün baskıları ve eserle ilgili yapılan diğer çalışmalarını göz önünde bulundurarak eserin yeni bir baskısını gerçekleştirmiştir.²⁰ İbn Hacer, Zehebi ve İbn Enceb es-Sâî gibi *el-Fihrist*'in ilk el yazmalarından nakillerde bulunan müelliflerin rivayet ettikleri bazı bilgilerin elde bulunan el yazmalarında olmaması bazı bölümlerin kaybolduğunu göstermektedir. Kaybolan bu bölümlerin bir kısmı mezheplerin ele alındığı beşinci bölümle alakalıdır. Eyman Fuad, gerçekleştirdiği baskıda var olduğu düşünülen eksiklikleri yukarıda zikredilen şahsiyetlerin nakilleriyle gidermeye çalışmıştır.²¹ Bu çalışma, Eyman Fuad Seyyid baskısı esas alınarak oluşturulmuştur.

Ignaz Goldziher, Johanne W. Fück, Helmut Ritter, Carl Brockelmann, Bayard Dodge, Arthur J. Arberry, Paul E. Kahle, Dewin Stewart ve Fuat Sezgin gibi pek çok ilim adamı *el-Fihrist* üzerine önceki çalışmaları tamamlayıcı, yanlışları düzeltici ve eksiklikleri giderici çalışmalarda bulunmuşlardır. Bayard Dodge, eseri İngilizce'ye tercüme etmiştir.

İbnü'n-Nedîm'in vefatından sonra verilen bir takım bilgilerin *el-Fihrist*'te yer alması, esere sonradan eklemelerin olduğunu göstermektedir.²² İbn Hacer'in *el-Fihrist*'in bir yerinde konunun 412/1022 yılında yazıldığına dair bir bilgi gördüğünü ifade etmesi bunu destekler mahiyettedir.²³

19 Nasuhi Ünal Karaaslan, "İbnü'n-Nedîm", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. XXVII, (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), s. 172-173.

20 Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshak en-Nedîm, *el-Fihrist*, Thk. Eyman Fuad Seyyid, (Londra: Müessesetü'l-Furkan li't-Türasi'l-İslami, 2009).

21 Eymen Fuat Seyyid, "Mukaddime", *el-Fihrist*, I, 51-52.

22 Eymen Fuat Seyyid, "Mukaddime", *el-Fihrist*, I, 4-5.

23 İbn Hacer, *Lisanu'l-mizân*, (Beyrut: Daru'l-Beşair, 2002), VI, 559.

Daha önce bu alanda eserlerin yazıldığı ve İbnü'n-Nedîm'in onlardan istifade etmiş olabileceği ve sadece İslam beldelerinin merkezi hüviyetindeki Irak ve çevresinde var olan eserleri yazdığı; Kuzey Afrika ve Endülüs'teki eserlerden hiç bahsetmediği gibi eleştiriler varsa da bu *el-Fihrist*'in önemini düşürmez.

el-Fihrist, on ana bölümden oluşmuş olup her bir bölüme "makâle" başlığı verilmiştir. Her ana bölüm "fen" başlığıyla alt bölümlere ayrılmıştır. Birinci bölüm, diller, kutsal kitaplar ve Kur'an ilimlerini; ikinci bölüm, grameri; üçüncü bölüm, tarih, siyer, ensap ve çeşitli eğlence dallarını; dördüncü bölüm, şiir ve şairleri; beşinci bölüm, kelimeler ve mezhepleri; altıncı bölüm, fıkıh; yedinci bölüm felsefeyi; sekizinci bölüm, sihir ve büyü; dokuzuncu bölüm, orta doğunun eski din, mezhep ve kültürlerini; onuncu bölüm, ilk çağlardan itibaren yapılan kimya çalışmalarını ihtiva etmiştir.

İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*'te 8360 kitap; 22 tanesi kadın, 65 tanesi ise mütercim olmak üzere 2238 müellif hakkında bilgi vermiştir.²⁴

İbnü'n-Nedîm'in Mezhebî Eğilimi

İbnü'n-Nedîm'in mezhebî kimliği ile ilgili kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Eserlerinden yola çıkarak mezhebini tespit zor gözükmemektedir. Zira yazdıklarında onun hem Şii hem de Sünnî olabileceğine dair işaretler bulunmaktadır. Bu sebeple bazı müellifler onun Şii-Mutezili olduğunu öne sürerken diğer bazıları da onun Sünnîliğini savunmuştur. Şii'leri havastan sayıp Sünnîleri avam olarak nitelmesi, Sünnî bazı âlimleri Mu'tezile ve Şia'ya benzer şekilde Cebriyye²⁵ ve Haşviyye olarak nitelmesi,²⁶ İmam Şafiî,²⁷ Süfyan es-Sevrî ve Süfyân b. Uyeyne gibi bazı hadisçileri Şia'dan sayması,²⁸ Sünnîlerin hadis rivayetinde kezzâb kabul ettikleri Muhammed b. Umar el-Vâkidî,²⁹ Abdülmünim b. İdris³⁰ ve İshâk b. Bîşr³¹ gibi bazı isimleri sika sayması; Sünnîlerin sika saydığı Muhammed b. İshâk,³² Ebû İshâk el-

24 Yolcu, "En-Nedîm (İbn Al-Nadîm) ve el-Fihrist'inin İslam Kültür Tarihindeki Yeri, 117.

25 en-Nedîm, *el-Fihrist*, II, 648.

26 en-Nedîm, *el-Fihrist*, II, 645

27 en-Nedîm, *el-Fihrist*, II, 38.

28 en-Nedîm, *el-Fihrist*, II, 639.

29 İbnü'n-Nedîm bu şahsın Şia ve iyi görüş sahibi olduğunu, takıyyeyi uyguladığını ve Hz. Ali'yi övücü sözler sarf ettiğini, siyer, fıkıh ve hadiste âlim olduğunu ifade etmiştir. en-Nedîm, *el-Fihrist*, I, 307-309.

30 en-Nedîm, *el-Fihrist*, I, 295-296.

31 en-Nedîm, *el-Fihrist*, I, 294.

32 es-Sîre kitabıyla meşhur olan İbn İshâk'tır. en-Nedîm, *el-Fihrist*, I, 289.

Fezârî,³³ Mus'ab b. Abdullah,³⁴ Muhammed b. Ebu'l-Atâhiyye³⁵ gibi şahsiyetler ile ilgili olumsuz konuşması onun Şiîliğini gösteren deliller arasında zikredilmiştir.³⁶ Zikredilenlerin onu Şia saymaya yeterli delil olmamamakla beraber onun ılımlı bir Şiî olabileceğini ileri sürenler de olmuştur.³⁷ Ayrıca onun İsmailiyye'ye yaklaşımı da bu görüşü destekler mahiyettedir.³⁸

İbn Hacer, *el-Fihristi* incelediğini ve İbnü'n-Nedîm'in Rafizî ve Mutezilî olduğunu ifade etmiş, Zehebî'den onun Ahbarî bir Şiî ve Mutezilî olduğuna dair bilgiler aktarmıştır.³⁹ Onun Şiî olmasa da *el-Fihrist*'in V. bölümünün büyük bir kısmını bu mezhebe ayırmış olmasından yola çıkarak fırkayla fazlaca ilgilendiği ifade edilmiştir.⁴⁰

Büveyhoğulları, Şiî olması ya da Şiîliğe karşı ılımlı bir tavır sergilemesi nedeniyle İbnü'n-Nedîm'i mahkeme bilirkişisi olarak çalıştırmış olabilir. Ya da Şiî karaktere sahip Büveyhoğulları'nın emrinde çalışması onu Şiîliğe meyilli olmaya ve onlara karşı ılımlı bir tavır sergilemesine sevk etmiş de olabilir. Aslında İbnü'n-Nedîm'in yaşadığı hicri dördüncü asır Şia'nın yıldızının parladığı bir asırdır. Zira Zeydiler Taberistan ve Yemen'de; İsmailîler, Karmatîler adı altında Irak ve Bahreyn'de; Fatimîler adı altında da Kuzey Afrika ve Mısır'da devletler kurmuşlar; İmamiyye ise Büveyhîlerin devlet desteğini almışlardır. Bütün bu gelişmeler, İbnü'n-Nedîm'de bu yönde bir meyil oluşturmuş olabilir.

İbnü'n-Nedîm'in Şiî olduğu iddiasına karşılık onun Sünnî olduğu da ileri sürülmüştür. Bu görüşe göre o, Şia kalıplarının dışına çıkmıştır. Mesela sahabe ve ulemayı değerlendirirken yumuşak bir üslubu tercih etmiş; Ehl-i sünnet ulemasının Hz. Aişe, Talha ve Zübeyr için kullandıkları –Allah razı olsun – dua cümlesini kullanmıştır.⁴¹ Şia müelliflerinin onu Şiî âlimler içerisinde zikretmemesi İbnü'n-Nedîm'i Sünnî olarak gördüklerini akla getirmektedir. İbnü'n-Nedîm'in Sünnîliğini ileri sürenler onun Şiîliğine dair ileri sürülen delilleri çok güçlü bulmamışlardır.⁴²

33 en-Nedîm, *el-Fihrist*, I, 288.

34 en-Nedîm, *el-Fihrist*, I, 340.

35 en-Nedîm, *el-Fihrist*, I, 503-504.

36 İbn Hacer, *Lisanu'l-mizân*, VI, 559; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udeba*, V, 142; Hayrettin Zirikli, *el-A'lâm kâmusu't-terâcim*, (Beyrut: Daru'l-İlim lil melayin, 2002), VI, 29; Dodge, , "Muhammed b. İshâq en-Nedîm ve İslam'ın İlk Dört Asrının Kültür Atlası Sayılan "el-Fihrist"ine Giriş", 9; Yolcu, "En-Nedîm (İbn Al-Nadim) ve el-Fihrist", 119-120; Eyman Fuad, "Mukaddime", 16.

37 Karaaslan, "İbnü'n-Nedîm", 172; Yolcu, "En-Nedîm (İbn Al-Nadim) ve el-Fihrist", 121.

38 en-Nedîm, *el-Fihrist*, II, 672.

39 İbn Hacer, *Lisanu'l-mizân*, VI, 559.

40 Dodge, "Muhammed b. İshâq en-Nedîm ve İslam'ın İlk Dört Asrının Kültür Atlası Sayılan "el-Fihrist"ine Giriş", 125.

41 en-Nedîm, *el-Fihrist*, II, 633

42 Yolcu, "En-Nedîm (İbn Al-Nadim) ve el-Fihrist", 122 – 123.

İslam Mezhepler Tarihi Yazıcılığında Karşılaşılan Problemler

İbnü'n-Nedîm'in eserini Mezhepler Tarihi açısından sağlıklı bir şekilde değerlendirebilmek için öncelikle Mezhepler Tarihi yazıcılığına ve bu alanla ilgili problemlere yakından bakmak gerekir.

İslam düşünce tarihinde mezhepler ortaya çıktıktan sonra makâlât, fırak ve milel-nihal adlarıyla mezhepleri ele alan eserler kaleme alınmıştır. İlk başlarda makâlât adıyla ya bir mezhebin görüşlerini ispatlamaya ya da muhalif bir mezhebin görüşlerini çürütmeye çalışan ufak çaplı eserler yazılmıştır. İlerleyen zamanlarda zuhur eden bütün İslam mezheplerini ele alan fırak adlı eserler ortaya konulmuştur. Milel-Nihal türü eserler ise Mezhepler Tarihi yazıcılığın zirve eserleridir. Bu eserler, İslam mezheplerinin yanı sıra diğer dinlerin mezheplerini ve felsefe ekollerini ele alan kapsamlı eserlerdir.⁴³ Birçok mezhebin doğuşunu da barındıran ilk üç asırda Mezhepler Tarihi alanında yazılan kaynaklar savaş, siyasi baskı veya daha başka nedenlerle günümüze ulaşamamıştır.⁴⁴ Kerâbisî ve İmam Mâturidî'nin Makâlât adlı eserleri bunlardandır.⁴⁵

Genel olarak İslam Mezhepleri Tarihi'nin kaynakları incelendiğinde çeşitli problemler göze çarpmaktadır. Burada hem klasik hem de çağdaş kaynaklarda görülebilen problemlere değinilecektir.

Klasik dönem makâlât eserlerinde mezhepler, fikir ve şahıslar bazında ele alınmış, mezheplerin teşekkülleri ve gelişim süreçleri üzerinde durulmamıştır. Oysa mezheplerin ne zaman ve hangi şartlarda doğduğunu, nasıl şekillendiğini ve etkilerinin ne olduğunu bilmek önemlidir. Zira ancak bu noktalar aydınlatıldığında o mezhepler hakkında daha doğru değerlendirmeler yapılabilir.

Mezhepler tarihi yazıcılığında 73 fırka hadisi olarak bilinen iftirak hadisi oldukça etkili olmuştur.⁴⁶ Farklı rivayetlere göre ve şöhret bulan haliyle zikretmek gerekir-

43 Ethem Ruhi Fiğlalı, "İslam Mezhepleri Tarihi Araştırmalarında Karşılaşılan Bazı Problemler", *Uluslararası Birinci İslam Araştırmaları Sempozyumu*, (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, 1985), 370; Fiğlalı, "Önsöz", *Mezhepler Arasındaki Farklar*, Ankara: TDV Yayınları, 1991), XVI-XVII.

44 Sönmez Kutlu, "İslam Mezhepleri Tarihinde Usül Sorunu I", *İslami İlimlerde Metodoloji/Usül Meselesi*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005), 431.

45 Abdulkahir b. Tahir b. Muhammed el-Bağdâdî, *Usûl'd-Dîn*, (Beirut: 1981), 308.

46 Mehmet Ali Büyükkara, "İslam Mezhepler Tarihinde Usul Meselesi", 451-452; Kadir Gömbeyaz, "73 Fırka Hadisinin Mezhepler Tarihi Kaynaklarında Fırkaların Tasnifine Etkisi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2005, cilt: XIV, sayı: 2, ss. 147-160; Maksut Çetin ve diğerleri, "el-Fark Beyne'l-Fırak Adlı Kitabın Mukaddimesinin İlave Dipnotlarla Tercümesi", *EKEV AKADEMİ DERGİSİ*, Yıl: 19 Sayı: 64 (Güz 2015), ss. 369-377.

se Hz. Peygamber, önceki ümmetlerden Yahudilerin 71; Hristiyanların 72; kendi ümmetinin ise 73 fırkaya ayrılacağını; bunlardan birinin cennete (fırka-i nâciye) diğerlerinin ise cehenneme gideceğini ifade etmiştir.⁴⁷ Bu hadis, mezhepler tarihi yazıcılığında iki noktada etkili olmuştur. Bunlar, fırka-i naciye ve fırkaların sayısını tespit meseleleridir.

Klasik Mezhepler Tarihi kaynakları, genelde kalamcı mantığıyla savunmacı ve yargılayıcı bir dille yazılmıştır.⁴⁸ Müellifler, kendi mezheplerini hak mezhep olarak görmüş diğer mezheplere de bu bakış açılarıyla yaklaşmışlardır. Klasik kaynaklar, çoğunlukla taraflı yazılmış olup müellifler, kendilerinin hak üzere olduklarını ve muhaliflerinin batıl üzere olduklarını ortaya koymaya çalışmış; kendilerini fırka-i nâciye (kurtulan fırka); diğerlerini ise İslam'dan sapan, cehennem ehli ve bid'at fırkalar olarak görmüşlerdir. Mezheplere mümkün mertebe tarafsız yaklaşılmaya çalışan eserler de vardır. Bunun en güzel örneği Eş'arî'nin *Makâlâtul-İslamiyyîn* adlı eseridir.

Yukarıda da ifade edildiği üzere iftirak hadisinin etkili olduğu ikinci nokta, mezheplerin sayısını tespit meselesidir.⁴⁹ Hadiste geçen 73 sayısı bazı âlimlere göre kesretten kinayedir, bazıları ise bu sayıyı mezheplerin gerçek sayısı olarak algılamıştır. Sayıyı kesretten kinaye kabul eden Mezhepler Tarihçileri⁵⁰ bu hadisi nazarı dikkate almadan eserlerini telif ederken; sayıyı gerçek kabul edenler⁵¹ ise 73 mezhebi tespit etme çabasına girmişlerdir. Bu müellifler, zikredilen sayıyı tutturabilmek için, çeşitli zorlamalara ve suni mezhep üretme yoluna gitmişlerdir. Yani ya gerçekte olmayan mezhepler türetmişler ya da mezhep içerisinde detay sayılabilecek tali bir konuda farklı fikir ileri süren bir âlimi ve öğrencilerini farklı birer mezhep olarak zikredebilmişlerdir.⁵² Ayrıca bu müellifler, kendilerinden sonra yeni mezheplerin türeyeceğini de hiç hesaba katmamışlardır.

İslam mezhepleri Tarihi'nin önemli problemlerinden biri isimlendirme meselesidir.⁵³ Mezhep isimlendirmeleri, ismi veren taraf açısından değişik amaçlarla gerçekleştirilmiştir. Genelde muhalifler, kötölemek ve hakaret etmek amaçlı

47 Tirmizi, İman, 18; Ebû Davud, Sünne, 1; İbn Mace, Fiten, 17; Darimi, Siyer, 75. Ahmed b. Hanbel, Müsned, II, 332, III, 145.

48 Maksut Çetin, *İslam Mezhepleri Tarihi*, (Ankara: İlahiyat yayınları), 2020, 21.

49 Fiğlalı, "İslam Mezhepleri Tarihinde Karşılaşılan Bazı Problemler", 71-75.

50 Eş'arî, İbn Hazm, Fahrettin Râzi, Neşvan el-Himyeri gibi.

51 Bağdadî, Malatî, İsfarayînî ve Şehristanî gibi.

52 W. Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, (İstanbul: Birleşik Yayınları, 1998), 4.

53 Büyükkara, "İslam Mezhepler Tarihinde Usul Meselesi", 445-451.

isimlendirme yoluna gitmişlerdir.⁵⁴ Mezhep bağluları da ya kendilerini uygun gördükleri adlarla anmışlar ya da muhaliflerin verdiği isimlere farklı anlamlar yükleyerek kullanmaya devam etmişlerdir. Mesela Ehl-i sünnet, Mu'tezile mensuplarını bid'at ehli olarak nitelendirmiş, Mu'tezile ismine de 'Hasan el-Basrî'nin ders halkasından ayrılanlar', 'büyük günah meselesinde Müslümanların çoğunluğunun yolundan ayrılanlar' ya da 'hak yoldan ayrılanlar' gibi manalar yüklemişlerdir.⁵⁵ Mu'tezile ise kendilerini hak yol üzere olanlar anlamında Ehlü'l-Adl ve't-Tevhid ismiyle anmış, Mu'tezile kelimesine 'küfür diyarından ayrılanlar' şeklinde bir anlam yüklemişlerdir.⁵⁶ Harici ismini muhalifler 'yönetime karşı isyan ederek Müslüman topluluktan çıkanlar'; mezhep bağluları ise 'küfür diyarından İslam diyarına hicret ederek çıkanlar' anlamında kullanmışlardır. Yine muhaliflerin Hariciler için dinden çıktıklarını belirtmek üzere kullandıkları Marika ismi de bir hadise dayanmaktadır. Hadiste bir topluluğun dinden çıkmaları okun yaydan fırlamasına (meraka) benzetilmiştir.⁵⁷ Mu'tezile, Mücbire ismini kader inancını benimsemelerinden ve insan fiillerinin Allah tarafından yaratıldığını kabul etmelerinden dolayı Ashabu'l-hadisten başlayarak bütün Ehl-i sünnet için kullanmıştır. Kaderiyye ismini Sünniler, kaderi inkâr edenler anlamında; Mu'tezile ise kaderi, bir iman esası olarak kabul edenler için kullanmıştır.⁵⁸ Mürcie ismini Şia, Hz. Ali'yi Hz. Ebubekir ve Ömer'den sonraya bırakanlar anlamında;⁵⁹ Hariciler, büyük günah işleyen kimsenin hükmünü ahirete erteleyenler anlamında kullanmıştır.⁶⁰ Yine Ehl-i sünnet mensupları, Vehhabîleri aşırı ve Dürzîleri de hak yoldan sapanlar olarak görürken her iki hareket mensupları kendilerine Muvahhidûn ismini uygun görmüşlerdir.⁶¹

Mezhepler Tarihi kaynaklarında görülen başka bir problem genellemeciliktir. Mezhepler ele alınırken bir mezhep içerisindeki farklılıklar çok da dikkate alın-

54 W. Montgomery Watt, "İslam Kelamında Mezheplerin önemi", Çev. İbrahim Hakkı İnal, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002, sayı:III, ss. 115-123, 116; Mehmet Ali Büyükkara, "İslam Mezhepler Tarihinde Usul Meselesi", 445-451.

55 Abdulkahir Bağdadî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, (Kahire: Mektebetü İbn Sina, 1409/1988), 35, 37.

56 Fahreddin Râzî, *İ'tikâdâtü Fırakî'l-Müslimîn ve'l-Müşrikin*, (Kahire: Mektebetu Nahdati'l-Misriyye, 1356/1938), s. 39; Ahmed b. Yahya b. el-Murteza, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, (Beyrut: 1380/1961), 2-4.

57 Buhârî, İstîtâbe 7; Menâkıb 25.

58 Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, Beyrut: Daru'l-Ma'rife, (1414/1993), I, 56.

59 Ebû Hatim er-Râzî, *Kitâbu'z-Zîne*, c. III, thk. Abdullah Sellum es-Samirâî, (San'a: Merkezi'd-Dirâsât ve'l-Buhûsî'l-Yemeni, 1994), 40-41.

60 Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I, 162.

61 Mehmet Saffet Sarıkaya, *İslam Düşünce Tarihinde Mezhepler*, (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2009), 111, 203.

madığı göze çarpmaktadır. Oysa genellemeden ziyade mezhebin alt kolları veya şahıs fikirleri üzerinden gidilmelidir. Mu'tezile şöyle ileri sürdü ya da Şia şu görüşü savundu gibi genellemeci yaklaşımlar mezhepler hakkında doğru bilgiye ulaşmanın önünde büyük bir engel teşkil etmektedir. Bunun yerine 'Mu'tezile'den şu âlim' ya da 'Şia'dan şu kişi şöyle fikirler ileri sürdü' gibi şahıslar üzerinden gidilirse mezhepler hakkında daha sağlıklı bilgiye kavuşma imkânı bulunur. Bir mezhebin alt kolları, birbirinden oldukça farklı görüşler benimsemiş de olabilir. Mesela İsmaililiğin alt kollarından Nizârîler ile Musta'lîler arasında çok büyük farklar vardır. Musta'lîler, inanç ve amelde Nizârîlerden daha çok İmamiyye'ye benzemektedirler.⁶² Dolayısıyla bir mezhepten bahsederken alt kollar ayırımına dikkat etmek de doğru bilgiye ulaşmak açısından son derece önem arz etmektedir.

Kaynaklarda karşılaşılan başka bir durum da kişiler ve mezheplere yanlış fikir ve eser isnadında bulunmaktır.⁶³ Bu tür çarpıtma ve yanıltma bazen bilgisizlikten olabildiği gibi çoğu kere bilinçlidir. Bununla ya muhaliflerin yerilmesi ve gözden düşürülmesi ya da kendilerine ve fikirlerine dini bir meşruiyet kazandırılması hedeflenmiştir. Buna benzer bir meşrulaştırma aracı da kendi görüşlerinin silsilesini Hz. Peygamber'e kadar geri götürme çabasıdır. Mesela Şia'nın ve Mu'tezile'nin tarihlerini Hz. Peygambere kadar geri götürmeleri bunun açık örnekleridir. Burada da fikir-hadise irtibatı prensibi doğruyu tespit etmede oldukça önem kazandıdığı görülmektedir.

Tarihte gerçekleşen olayları günümüz kavram ve şartları ile değerlendirmek de yapılan hatalardan biridir. Meydana gelen olayları kendi şartları içerisinde değerlendirmek, olayları doğru tespit edebilmek ve sağlıklı bir sonuca kavuşmak için oldukça önemlidir. İslam Mezhepleri Tarihi'nin hadiselerini doğru okumak için 'tarihe dönmek' gerekir.⁶⁴ Zira her söylenen söz ve meydana gelen olay kendi şartlarında bir mana ifade eder. Fikir ve olayları tespit ederken zaman ve mekân bağlamında fikir-hadise irtibatının kurulmasına dikkat edilmelidir.⁶⁵ Fikir-hadise irtibatını prensibine göre bir fikir varsa onun mutlaka sosyal tezahürleri olur. Ya

62 Halil İbrahim Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, (Ankara: DİB Yayınları, 2016), s. 119. Daha Geniş Bilgi için Bkz. Mustafa Öz, "İsmailiyye Mezhebi", *Tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu*, (İstanbul: İSAV Yayınları, 1993), s. 610-624; Muzaffer Tan, *İsmailiyyenin Teşekkül Süreci*, A.Ü.S.B.E., (Doktora Tezi, Ankara: 2005).

63 Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'h-tılaâfu'l-mûsâllîn*, Thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, (Kahire: Mektebün-Nahdati'l-Mısriyye, 1369/1950), I, 23.

64 Mehmet Ali Büyükkara, "İslam Mezhepler Tarihinde Usul Meselesi", 461

65 Kutlu, "İslam Mezhepleri Tarihinde Usül Sorunu I", 435.

da bir sosyal tezahür varsa onun dayandığı fikirler vardır. Böylece hem fikirler doğru tespit edilmiş olur hem de anakronizme düşmekten korunmuş olunur. Muhammed Arkoun'a göre tarihi olayları doğru anlamak için tarihci yaşadığı çağdan sıyrılıp incelediği çağa yaklaşması gerekir.⁶⁶ Aksi takdirde eski tarihi meselelerin, çağdaş siyasi tabirlerle veya sloganlarla anlatılması gibi bir hataya düşülmüş olur.⁶⁷

İbnü'n-Nedîm ve *el-Fihrist*'in Mezhepler Tarihi açısından Değerlendirilmesi

el-Fihrist, çeşitli ilim dallarından ve ilim adamlarından bahsetmesi yönüyle bibliyografik bir hüviyete sahip bir eserdir. Eser, on Makâle'den (bölüm) oluşmuş olup Beşinci Bölüm, İslam düşünce tarihinde zuhur eden mezheplerle ilgilidir.

İbnü'n-Nedîm, İslam mezheplerini altı ana fırka halinde ele almıştır. Bunlar, Mu'tezile, Mürcie, Cebriye/Haşviyye, Hariciyye, Şia ve Tasavvuf ehli şeklindedir. Bu tasnif aslında Mutezilî tasnif sistemine⁶⁸ Tasavvuf ehlinin eklenmiş halidir. İbn Küllâb ve bağlılarının, Eş'arî ve onun ashabının ve başka bazı Sünnî âlimlerin Cebriye/Haşviye başlığı altında ele alınması da İbnü'n-Nedîm'in Mutezilî bakış açısıyla mezheplere yaklaştığını göstermektedir. Tasavvuf ehlinin bir fırka olarak ele alınması *el-Fihrist*'i diğer Mezhepler Tarihi kaynaklarından farklı kılmıştır.⁶⁹ Eserde mezheplerin doğuşu, tarihi süreci ve görüşlerine dair bilgilere çok yer verilmeyip daha çok şahıslar ve varsa eserleri üzerinde durulmuştur.

İbnü'n-Nedîm, mezheplere ayırdığı 'Beşinci Makâle'de ilk olarak 'Mu'tezile ve Mürcie Kelamcıları ve Eserleri' konusunu ele almıştır. Mu'tezile ve Mürcie'yi aynı başlıkta zikretmiş ve sadece Mu'tezile üzerinde durmuştur. Bazı kişilerin Mu'tezile'den mi yoksa Mürcie'den mi olduğuna karar veremediğine bakılırsa onun iki mezhebi aynı görmediği anlaşılmaktadır. Mu'tezile ve Mürcie'yi aynı başlıkta zikretmesi onun bu iki mezhebi yakın gördüğü anlamına gelmektedir. Nitekim Harici bir âlim olan Ebû Ali Yahya b. Kâmil el-Cahderî'den bahsederken onun önce Bişr el-Merîsî ashabından ve Mürcie'den iken sonradan İbadiyye'ye geçtiğini ifa-

66 Muhammad Arkoun, "İslam Tarih Yazımında Yöntem Sorunu" *Tezkire*, 6/Kış (1994), 52.

67 Hasan Onat, *Emeviler Devri Şii Hareketleri ve Günümüz Şiilliği*, (Ankara: TDV Yayınları, 1993). 3.

68 Osman Aydınlı, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İslam Mezhepleri Tarihi Yazıcılığı*, (Ankara: Hititkitap Yayınevi, 2008), 34.

69 Klasik Mezhepler Tarihçiliğindeki tasnif modelleri için bkz. Osman Aydınlı, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İslam Mezhepleri Tarihi Yazıcılığı*, 25-42.

de etmiştir.⁷⁰ İbnü'n-Nedîm'in Bişr el-Merîsî'yi Mutezilî âlimler arasında sayması ve Mürcie'yi ayrı zikretmesi her iki mezhebi farklı ama birbirine yakın olarak gördüğünü ortaya koymaktadır.

İbnü'n-Nedîm, Mu'tezile isminin oluşumu ile ilgili iki farklı görüş serdetmiştir. Ebu'l-Kâsım el-Belhî'den naklettiği bir görüşe göre büyük günah işleyeninin durumu ile ilgili mezhepler tartışmış, tüm mezhepler, büyük günah işleyeni fâsık olarak isimlendirmekle birlikte Hariciler, müşrik ve kâfir; Mürcie, mümin; Zeydiyye ve İbadiyye, küfrân-ı nimet halindeki kâfir; Hasan el-Basrî ve taraftarları ise münafık kabul etmişlerdir. Mu'tezile ise tüm bu görüşlerden uzaklaşarak sadece fâsık olduğunu dile getirmiştir.⁷¹ Mu'tezile ismi ile ilgili diğer görüşü İbnü'n-Nedîm, Mutezilî âlim Ebû Bekir b. İhşid'den nakletmiştir. İbn İhşid'in Mu'tezile uleması arasında meşhur dediği görüşe göre Mu'tezile ismi, iddia edildiği gibi Hasan el-Basri zamanında değil ondan sonra ortaya çıkmıştır. Hasan el-Basrî'nin vefatından sonra yerine Katâde geçince Amr b. Ubeyd ve beraberinde bir grup bu halkadan ayrılıp başka bir halka kurmuşlardır.⁷² Bunun üzerine Katâde onlara Mu'tezile demiştir. Bu isim Amr'a ulaşınca 'ıtızalin Allah'ın Kur'an'da methettiği bir sıfat olduğunu söylemiş ve ismi kabul etmiştir.⁷³

İbnü'n-Nedîm, Mutezilî görüşlerin nerden alındığı konusunda Ebu'l-Hüzeyl el-Allâf'tan Mu'tezile'nin görüşlerini meşrulaştırmak için kabul etmiş olduğu meşhur sözü nakletmiştir. Buna göre Ebu'l-Hüzeyl, adl ve tevhid ilmini, Osman et-Tavîl'den; Osman, Vasıl b. Ata'dan; Vasıl, Hâşim b. Abdullah b. Muhammed b. el-Hanefiyye'den; Haşim Babası Abdullah'tan; Abdullah, babası Muhammed'den; Muhammed, Hz. Ali'den, o da Hz. Peygamberden almıştır.⁷⁴

İbnü'n-Nedîm'e göre kaderden ilk bahseden kimse Senseveyh olarak bilinen Hristiyan Ebû Yunus el-Esarî'dir.⁷⁵ Ma'bed el-Cühenî de kader ile ilgili görüşlerini ondan almıştır.⁷⁶

70 en-Nedîm, *el-Fihrist*, II, 652.

71 en-Nedîm, *el-Fihrist*, II, 555-556.

72 Katâde ile ilgili aktarılandan başka bir rivayet daha vardır. Buna göre ayrı bir ders halkası oluşturan Amr'ın halkasına âma Katâde gelip oturmuş, farkına varınca bunlar Mutezilî'dir deyip hemen halkadan ayrılmıştır. Bkz. Osman Aydınlı, *Mu'tezile Ekolü Teşekkülü, İlkeleri ve İslam Düşüncesine Katkıları*, *Marife*, yıl, 3, sayı 3, kış 2003, 28-29.

73 en-Nedîm, *el-Fihrist*, II, 557.

74 en-Nedîm, *el-Fihrist*, II, 558.

75 İlyas Üzüm, "Kaderiyye", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. XXIV, (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 64.

76 en-Nedîm, *el-Fihrist*, II, 557.

İbnü'n-Nedîm Mu'tezilenin önemli şahsiyetlerini şu şekilde kaydetmiştir: Hasan el-Basrî, Vâsıl b. Ata, Amr b. Ubeyd, Ebu'l-Hüzeyl el-Allâf, Ebû Ya'lâ Muhammed b. Şeddâd Zurkân, Ebû Ali Amr b. Fâid el-Usvârî, Bişr b. Mu'temir, Nazzâm, Kâsım b. Halîl ed-Dimeşkî, İsâ b. Subeyh Murdâr, Muammer b. Abbâd es-Sülemî, Sümâme b. Eşres, Ca'fer b. Mübeşşir, Câhız, Ahmed b. Ebi Duâd, Ca'fer b. Harb, İskâfî, Ebû Yakûb Yusuf b. Ubeydullâh eş-Şehhâm, Ebû Ali el-Cübbâî (Basra), Ebû Abdillâh Muhammed b. İsâ Burğûs, Bişr b. Ğiyâs el-Merîsî (Bağdat), Ebu'l-Hüseyn el-Hayyât (Bağdat), Ebu'l-Hasen Ahmed b. Amr el-Berde'î (Bağdat), Ebu'l-Hasen Ahmed b. Ali eş-Şatavî, Hâris b. Ali el-Verrâk (Horasan), Ebu'l-Kâsım Abdullâh b. Ahmed el-Belhî el-Ka'bi, Muhammed b. Ömer es-Saymerî (Basra), Muhammed b. Ömer b. Saîd el-Bâhilî (Basra), Ahmed b. Yahya el-Müneccim, Ebubekir b. İhşid, Ebu'l-Hüseyn Abdulvâhid el-Husaynî, Ebû İshâk İbn Ayyâş, el-Hasan b. Eyyûb, Ebû İmrân Mûsâ b. Rabah Ebu't-Tayyib İbn Şihâb, Ebû Amr Ahmed b. Muhammed el-Hallâl (Basra), Ebû Hâşim el-Cübbâî, İbn Hallâd el-Basrî, Ebû Kasım b. Sehlevyeh Kaşver (Ebubekir el-Buhârî), Ebû Abdillâh Hüseyin b. Ali el-Kâğizî saydığı isimlerdir.⁷⁷ Burada dikkat çeken bir husus Mu'tezile isminin nerden geldiği açıklanırken Mu'tezile'nin Hasan el-Basrî'nin ve diğer mezheplerin görüşünden ayrılarak oluştuğunun söylenmesi, ama Mutezilî şahsiyetler sıralanırken listenin en başında Hasan el-Basrî'nin zikredilmesidir. İbnü'n-Nedîm'in Hasan el-Basrî'yi Mu'tezileden saymasını Mutezilî bir reflekse; onu mezhebin dışında saymasını ise farklı eserlerden yararlanmasına bağlamak mümkündür. İbnü'n-Nedîm, şahsiyetleri tanıtırken hangi bölge Mu'tezilesinden olduğunu da belirtmiştir.

İbnü'n-Nedîm, bazı şahsiyetleri Mu'tezilî mi Mürcîî mi olduğunu bilememiş ve bunları ayrı bir başlık altında incelemiştir. Humeyd b. Saîd, Muhammed b. Abdulkarîm, Ebû Affân el-Fârûkî, Ebû Abdillâh el-Vâsıtî, Ebu'l-Abbâs el-Kettâb hangi mezhepten olduğuna karar veremediği kişilerdendir. İbnü'n-Nedîm'in Mu'tezilî mi Mürcîî mi şeklinde ikileme kalması onun bu iki mezhebi aynı görmediğini göstermektedir.

İbnü'n-Nedîm, bazı şahısların ilk başlarda Mutezilî iken daha sonra bir takım görüşlerle Mu'tezileden ayrıldığını söylemiştir. O, Ebû Bekir Abdurrahmân el-Esamm'ın Mutezilî görüşlere sahip olduğunu fakat Hz. Ali'ye meylinde dolayı Mu'tezile ehlinin onu kendilerinden saymadığını ifade etmiştir. Daha sonra da bu başlık altında Hişâm b. Amr el-Fuvâtî, Dirâr b. Amr, Abbâd b. Selmân (Süleymân), Ebû Saîd el-Husrî, Ebû Hafs el-Haddâd, Ebû Mûsâ İsâ b. Heysem (İbn Râvendî'nin

77 en-Nedîm, *el-Fihrist*, II, 558 – 618, 621 – 629.

hocalarından), Ebû İsâ el-Verrâk (İbn Râvendî'nin hocalarından), İbn Râvendî, en-Nâşî el-Kebîr (el-Ekber) gibi isimleri saymıştır.⁷⁸

Mezheplerle ilgili beşinci bölümün ilk kısmının başlığı "Mu'tezile ve Mürcie âlimleri" şeklinde olmasına rağmen Mürcie âlimlerine değinilmemiştir. Bu da iki ihtimali barındırmaktadır. Müellif ya unutmuş; ya da Mürcie ile ilgili kısım kaybolmuştur.

Müellif Şia bölümüne bu ismin nereden geldiğini açıklayarak başlamıştır. Ona göre bu isim, Cemel savaşı esnasında ortaya çıkmış, Hz. Ali'nin yanında savaşanlara "Şia" denmiştir. Bizzat Hz. Ali, "tarafatlarım" anlamında "şî'atî" tabirini kullanmıştır.⁷⁹ Şia'nın ne zaman oluştuğu ile ilgili birçok tez vardır. Bu fırka, kendilerini Hz. Peygamberin yönlendirmesi ile daha o hayattayken oluşmaya başladığını ve Hz. Peygamber'in vefatıyla bir bünyeye kavuştuğunu savunmuştur.⁸⁰ Bunun yanı sıra Hz. Osman'ın şehadeti sonrası, Cemel ve Sıffin savaşı sırasında ve Hz. Hüseyin'in şehadeti sonrasında teşekkül ettiğini savunan tezler de mevcuttur.⁸¹ İbnü'n-Nedîm'in aktardığına bakılırsa onun bu tezler içerisinde Cemel savaşını tercih ettiği anlaşılmaktadır. Şia'yı Cemel ile başlatması onu diğer Şiilerden ayırmıştır. Zira Şia, bu tabirin, Hz. Peygamberin vefatıyla oluştuğunu söylemektedirler.

İbnü'n-Nedîm, Ali b. İsmâil b. Meysem et-Temmâr,⁸² Hişâm b. Hakem, Şeytân-ut-Tâk olarak bilinen Ebû Ca'fer el-Ahvel (Şia'nın Mümini't-Tâk dediğini de eklemiştir), Muhammed b. Halîl es-Sekkâk, Ebû Ca'fer İbn Kubbe, Ebû Sehl en-Nevbahtî (Muhammed b. Hasan'ın soyundan gelenlerin kaim imam olduğu ile ilgili görüşleri var), Hasan b. Mûsâ en-Nevbahtî⁸³, Ebu'l-Hüseyin el-Hamdûnî es-Sûsencerdî, Ebu'l-Hasen et-Tâtîrî, Hişâm b. Sâlim el-Cevâliki, Ebû Mâlik Hadrâmî, Ebû Abdillâh İbn Memleke el-İsfehânî, Ebu'l-Ceyş b. el-Horasânî, Ebu'l-Hüseyin Nâşî es-Sağîr, Ebû Abdillâh İbnu'l-Muallim, Abdullâh b. Bukeyr, Husayn b. Muhârik, Ebû Kâsım Ali Ahmed el-Kûfî, Kum şehrinden Ebû Süleymân Dâvûd b. Kura, Kum şehrinden İsmail b. Muhammed Kumburâ, Ebû Abdillâh el-Hasenî;

78 en-Nedîm, *el-Fihrist*, II, 594- 604.

79 en-Nedîm, *el-Fihrist*, II, 631.

80 Hasan b. Mûsâ Nevbahtî, *Fıraku's-Şia*, (Beyrut: Menşuratu'r-Rıza, 1433/2012), 51.

81 Ethem Ruhi Fiğlalı, *İmamiyye Şiası*, (İstanbul: 1984), s. 14-15; Onat, *Emeviler Devri Şii Hareketler*, s. 146-150; İrfan Abdulhamid, *İslam'da İtikadi Mezhepler ve Akaid Esasları*, (İstanbul: Marifet Yayınları, 1994), 13-14.

82 İbnü'n-Nedîm, imamet mezhebi ile ilgili ilk konuşan kişinin bu şahıs olduğunu ifade etmiştir. en-Nedîm, *el-Fihrist*, II, 632.

83 İbnü'n-Nedîm, Mu'tezile'nin bu şahıs Mutezilî olduğunu; Şia'nın da onun Şia olduğunu savunduğunu, ama Nevbaht ailesinin İmam Ali'nin imametini savunmakla meşhur olduğundan dolayı onu Şia olduğunu kabul etmek gerektiğini belirtmiştir. Bkz. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, II, 636.

Abdullah b. Muhammed el-Belevî; Ebû Ca'fer Muhammed b. Ahmed b. Yahyâ el-Kummî el-Eş'arî; Ebu'n-Nasr Muhammed b. Mansûr el-Ayyâşî,⁸⁴ İbn Bâbeveyh Ali b. Hüseyin el-Kummî,⁸⁵ İbn Bâbeveyh Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali el-Kummî, İskâfî'nin kâtibi Ebû Ali Muhammed b. Ahmed b. Cüneyd, Ebû Süleymân Dâvûd b. Zeyd, Ebû Ahmed Abdulaziz b. Yahya el-Culûdî, Ebu'l-Hasan Muhammed b. Ahmed b. İbrahim,⁸⁶ İbnu'l-Ceâbiyy olarak bilinen Kadı Ebubekir Amr b. Muhammed,⁸⁷ Ebû Bişr Ahmed b. İbrahim el-Ammî, İbnu'l-Muallim olarak bilinen Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. en-Nu'mân,⁸⁸ Ebû Tâlib Ubeydullah b. Ahmed el-Enbârî,⁸⁹ Abdurrahman b. Muhammed el-Ca'ferî'yi⁹⁰ Şia'nın önemli şahsiyetleri olarak kaydetmiştir.⁹¹

İbnü'n-Nedîm "Şia" kavramıyla bütün Şia'yı kastettiği gibi zaman zaman bununla İmamiyye mezhebini de kastetmiştir. O, İmamiyye mensuplarını tanıtırken bazen "Şia'nın önemli şahsiyetlerindendir", şeklinde genel bir nitelemede bulunurken, bazen de "İmamiyye Şiasının önemli şahsiyetlerindendir" şeklinde tanıtmıştır. Zeydiyye ve İsmailiyye'ye mensup şahsiyetleri tanıtırken de Zeydî veya İsmailî nitelemesini kullanmıştır. İbnü'n-Nedîm, İmamiyye'den bahsederken İsnaaşerî, Ca'ferî ve Rafizî isimlerini kullanmamıştır. Eş'arî, Sa'd b. Abdullah el-Kummî (301/913-4) ve Nevbahtî'de (311/923) de bu İsnaaşerî ismi mevcut değildir.⁹² Bu da İsnaaşeriyye isminin ya sonraki tarihlerde ortaya çıktığını ya da o dönemde yaygınlaşmadığını göstermektedir. Ca'ferilik için de aynı şeyleri söylemek müm-

84 İbnü'n-Nedîm bu şahıs hakkında kitapların Horasan bölgesinde çok etkili olduğunu söylemiş ve "İlimde zamanın eşsiz ferdi" şeklinde övgüyle bahsetmiştir. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, II, 684.

85 İbnü'n-Nedîm, baba İbn Babeveyh el-Kummî Ali b. Hüseyin üzerinde daha çok durmuş Ebû Ca'fer İbn Babeveyh el-Kummî olarak meşhur olan Şeyh Sâduk'un ismini ve bir eserini zikretmekle yetinmiştir. İbnü'n-Nedîm, oğlu Ebû Ca'fer'in babasının yüzlerce ve kendisine ait on sekiz kitabın rivayet iznini verdiği dair kendi el yazısıyla yazdığı bir yazıyı okuduğunu belirtmiş ancak Şeyh Sâduk'u tanıtırken sadece bir eserini zikretmiştir. Bkz. en-Nedîm, *el-Fihrist*, II, 687-688.

86 İbnü'n-Nedîm bu şahsın görünüşte Şafii mezhebinden görüldüğünü ama gerçekte İmamiyye mezhebinden olduğunu ifade etmiştir. en-Nedîm, *el-Fihrist*, II, 689.

87 İbnü'n-Nedîm bu şahsın Seyfûddeyle ile yakın ilişki içerisinde olan ve Şia'nın en faziletlilerinden biri olarak tanıtmıştır. en-Nedîm, *el-Fihrist*, II, 691.

88 İbnü'n-Nedîm bu şahsın kendisinin yaşadığı dönemde fıkıh, kalam ve nakil ilminde İmamiyye'nin lideri olduğunu belirtmiştir. en-Nedîm, *el-Fihrist*, II, 691 – 692.

89 İbnü'n-Nedîm bu şahsın Banuşiyye Şiasından olduğuna dair bilgiler aktarmıştır. en-Nedîm, *el-Fihrist*, II, 693.

90 İbnü'n-Nedîm Ca'feriyye mezhebinin bu adama nispet edildiğine dair rivayetler aktarmıştır. en-Nedîm, *el-Fihrist*, II, 693.

91 en-Nedîm, *el-Fihrist*, II, 632 – 639, 684 – 693.

92 Ethem Ruhi Fiğlalı, "İsnaaşeriyye", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXXIII, (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 143; Halil İbrahim Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, s. 326.

kündür. Ancak Rafizî ismi o dönemde yaygın olmasına rağmen İbnü'n-Nedîm, kullanmamıştır. Çünkü ilk dönemlerden itibaren bu ismi Sünnîler, hakaret amaçlı genelde İmamiyye için zaman zaman da Şîî unsurlar taşıyan Batınî gruplar için kullanmıştır.⁹³

İbnü'n-Nedîm'e göre İmam Zeyd'in imametini ve Hz. Ali ve Fatıma'nın soyundan imamet şartlarını taşıyan herkesin imam olabileceğini kabul edenlere Zeydiyye denmiştir. O, mühaddislerin çoğunun Zeydî olduğunu ileri sürmüş ve Süfyan b. Uyeyne ve Süfyan es-Sevrî'yi de örnek olarak vermiştir.⁹⁴ Her iki Süfyan'ın o dönem başta Ebû Hanife ve İmam Malik olmak üzere birçok âlim gibi Ehl-i Beyt'e yakın durması, Abbasi iktidarına muhalif davranması ve Muhammed Nefsü'z-Zekiyye'nin kıyımını açıktan desteklememekle beraber meşru görmeleri⁹⁵ onları Zeydî oldukları kanaatine götürmüş olmalıdır. İbnü'n-Nedîm, Ebu'l-Cârûd Ziyâd b. Münzir el-Bağdâdî,⁹⁶ Fadîlür-Ressân İbn Zübeyr, Ebû Halef el-Vâsıtî, Mansûr b. el-Esved, Hasan b. Sâlih b. Hayy, Mukâtil b. Süleymân,⁹⁷ Nâsir İ'l-Hakk Hasan b. Ali, Taberistan hâkimi Hasan b. Zeyd b. Muhammed,⁹⁸ Sa'de'nin hâkimi Kâsım er-Ressi, Hâdî İle'l-Hakk Yahyâ b. Hüseyin, Muhammed b. Mansûr el-Murâdî'yi Zeydî şahsiyetler olarak kaydetmiştir.⁹⁹

İbnü'n-Nedîm, ele aldığı mezhepler içerisinde en detaylı bilgiyi İsmailiyye mezhebi hakkında vermiştir.¹⁰⁰ O, bazı bölümlerini İsmaililiğe reddiyeler yazan Ebû Abdillâh b. Rizzâm adındaki şahıstan naklettiğini belirterek, İsmailiyye'nin tarihi ile ilgili detay sayılabilecek bilgiler vermiş ve İbn Rizzâm'ın doğru olup olmadığı hakkında bir sorumluluğu üstlenmediğini de ifade etmiştir. İbnü'n-Nedîm, bir

93 Mustafa Öz, "Rafizîler", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXXIV, (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 396-397.

94 en-Nedîm, *el-Fihrist*, II, 639-641.

95 Mustafa Öz, "Muhammed b. Abdullah el-Mehdî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXX, (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 490; Recep Özdirek - Ali Hakan Çavuşoğlu, "Süfyanes-Sevrî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXXVIII, (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 23-24.

96 İbnü'n-Nedîm, Ebu'l-Carud hakkında Ca'fer es-Sadık'ın "Allah ona lanet etsin hem normal gözü hem de kalp gözü kördür." ve Muhammed b. Sinan'ın "Ebu'l-Cârûd ölmeden önce içki içmiş ve kâfirleri dost edinmiştir." şeklindeki sözlerini aktarmıştır. Bkz. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, II, 640.

97 Mukatil b. Süleyman, kaynaklarda Sifâtiyye grubunun temsilcilerinden biri olarak zikredilmiş, Şîa'ya, Müşebbihe ve Mürcie'ye nisbet edilmesi yanında bazı Şîî kaynakları onu Muhammed el-Bâkır ve Ca'fer es-Sâdık'ın tâbileri arasında saymıştır. Bkz. Ömer Türker, "Mukatil b. Süleyman", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. XXXI, (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 134.

98 Hasan, 270 hicri yılında Taberistan Alevi Zeydî devletini kurmuştur. en-Nedîm, *el-Fihrist*, II, 672; Mustafa Öz, "Hasan el-Alevî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XVI, (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 287.

99 en-Nedîm, *el-Fihrist*, II, 640 - 641, 681 -

100 en-Nedîm, *el-Fihrist*, II, 666-675.

mezheple ilgili bilgileri reddiyeler yazan bir muhaliften alarak İslam Mezhepleri Tarihi klasik kaynakların yolunu takip etmiştir. Bu da mezheple ilgili verdiği bilgilere ihtiyatla yaklaşmayı gerektirmektedir.

İbnü'n-Nedîm, Meymun el-Kaddâh ve Abdullah b. Meymûn hakkında bilgiler vererek İsmailiyyeyi ele almaya başlamış, böylece İsmailîliğin oluşum ve şekillenmesinde bu şahısların oldukça etkili olduklarını göstermeye çalışmıştır. Meymûn ve Abdullah'ın Deysânî¹⁰¹ olduklarını, Abdullah'ın peygamberlik iddiasında bulunduğunu, sihirbazlık yaptığını ve yeryüzünü dürüp istediği yere kısa sürede sürükleyebildiğini iddia ettiğini, gelecekte ve uzak beldelerde meydana gelen olayları haber verdiğini nakletmiştir.¹⁰² İbnü'n-Nedîm, bu bilgileri vererek aslında İsmailîliğin kuruluşunun bozuk temellere dayandığını ortaya koymaya çalışmıştır. Zira bir mezhebin oluşumu ve şekillenmesi o mezhebin temsilcilerinin fikir ve düşüncelerinden azade gerçekleşemez.

İbnü'n-Nedîm, İsmailîliğin yayılması, Karmatîlerin ve Fatımîlerin kuruluşu ile ilgili detaylı bilgiler vermiştir. Aktardığına göre Abdullah, Ehvaz, Basra ve Humus gibi yerlerde bulunmuş ve birçok kere görüşlerinden dolayı hapsedilmiş ve o hapislerden kaçıp kurtulabilmiştir. Humus'ta Hamdân b. Eş'as el-Karmat, onun davetini kabul edip hareketin içine dâhil olmuştur. Hamdân, kendi davetinin başına damadı Abdân'ı getirmiş, Abdân da başta Kufe olmak üzere Ahsa, Faris ve Yemen'e dâîlerini gönderip mezhep fikirlerini yaymaya çalışmıştır. Abdullah'ın vefatından sonra yerine oğlu Muhammed geçmiş, onun vefatından sonra mezhep, kimin imam olacağı ile ilgili ihtilafa düşmüştür. İmamet Abdullah'ın daha hayattayken vefat eden oğlu Hüseyin'in oğlu Saîd ile devam etmiştir. Saîd Mısır'a geçmiş ve orada Ubeydullah adıyla Fatimî İsmailî devletini kurmuştur.¹⁰³ Ubeydullah'ın nesebi ile ilgili farklı görüşler vardır.¹⁰⁴ İbnü'n-Nedîm bu görüşler içerisinden Abdullah b. Maymûn el-Kaddâh'ın soyundan geldiğine dair rivayeti kabul etmiştir. İbnü'n-Nedîm, Ubeydullâh'ın kendi nesebini İmam İsmâîl b. Ca'fer'in oğlu Abdullah'a dayandırma planı tutmayınca Muhammed b. İsmâîl'in soyundan geldiğini iddia ederek Hasan Ebû Kâsım'ı kendi yerine halef tayin ettiğini naklet-

101 Deysanîlik, Süryânî gnostisizmi, İran kozmolojik (nur ile zulmet esasına dayalı âlem görüşünü) nazariyeleri ve Yunan atomizminden derlenmiş eklektik ve düalist bir dini harekettir. Mûsâtafa Öz, "Deysaniyye", *TDV İslam Ansiklopedisi*, IX, (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 270-272.

102 en-Nedîm, *el-Fihrist*, II, 666-667.

103 en-Nedîm, *el-Fihrist*, II, 667 – 668.

104 Onun, İsmail b. Ca'fer'in nesebinden, İmam Ca'fer'in Abdullah adında oğlunun nesebinden veya Abdullah b. Meymun el-Kaddâh'ın soyundan geldiğine dair rivayetler vardır. Daha geniş bilgi için Bkz. Mustafa Öz, "Ubeydullah el-Mehdi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXXII, (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 23-24.

miştir. İbnü'n-Nedîm'in aktardığına göre Hasan zamanında ve daha sonrasında mezhep bağılıları arasında İslam'ı hafife alma ve Hasan'ın peygamber olduğuna dair iddialar söz konusu olmuştur.¹⁰⁵

İbnü'n-Nedîm, Horasan, Azarbeycan ve Taberistan'da İsmaililiğin yayılma ve gelişme süreçlerine de değinmiştir. Ona göre Ubaydullâh, Horasan bölgesine dâiler göndermiş, bu dâiler bölge halkını ve yöneticileri kandırarak mezhebe taraftar kazandırmışlardır. İbnü'n-Nedîm, Horasan dâileri olarak Ebû Saîd eş-Şa'rânî, Hüseyin b. Ali el-Mervezî ve Neseî¹⁰⁶ isimlerini zikretmiştir.¹⁰⁷ Neseî'nin kandırıp kendisine bağladığı kişilerden biri de Sâ mânî hükümdarı Nasr b. Ahmed'tir. Kaynaklarda Sünnî olarak tanıtılan Nasr'ın İsmailî görüşleri kabul ettiği ile ilgili bilgiyi İbnü'n-Nedîm ve Nizamülmülk'ten başka hiçbir tarihçi nakletmemiştir.¹⁰⁸ İbnü'n-Nedîm, Taberistan, Azerbaycan ve Rey'de İsmailî görüşlerini sırasıyla Hallâc el-Kutn, Gıyâs, Ğıyâs'ın oğlu ve sonrasında Ğıyâs'ın torunu Mahrûm ve Ebû Hâtim er-Râzî el-Versiyânî¹⁰⁹ temsil ettiğini ifade etmiştir. O, Ebû Hatim'i önce senevî iken sonra dehrî olan ve büyük şüpheler içerisinde bocalayan bir zat olarak tanıtmıştır.¹¹⁰

İbnü'n-Nedîm'e göre ilk dönemlerden itibaren İsmaililik içerisinde Fars ırkçısı ve Mecusilik davasını güdenler hep olmuş, bunlar bazen açıktan bazen de gizliden İslam'a ve Müslümanlara saldırmış, bu sebeple İslam beldelerinde hoş olmayan birçok olay yaşanmıştır. Bu şahıslar, İslam'ı bozma ve Mecusiliği geri getirme çabası içerisinde olmuşlardır. Bu meyanda Ebû Müslim el-Horasânî, Bâbek el-Hürremî ve Dülefi emirlerinden Ahmed b. Abdulaziz b. Dülefi'nin kâtiplerinden Dendân olarak bilinen Muhammed b. Hüseyin'in isimlerini zikretmiştir. Güvenilir olduğunu söylediği kaynaklara dayanarak Muhammed b. Hüseyin'in koyu bir Fars ırkçısı ve İslam devletine kin besleyen biri olduğunu, onun yıldızlara bakarak kısa bir müddet sonra İslam'ın yerini Mecusiliğin; İslam devletinin yerini Fars devletinin alacağı iddiasını ileri sürdüğünü nakletmiştir.¹¹¹

105 en-Nedîm, *el-Fihrist*, II, 668.

106 Muhammed b. Ahmed en-Neseî İsmailî görüşlerin Horasanda yerleşmesinde önemli etkileri olan bir şahıstır. Bkz. Mustafa Öz-Müsâtafa Muhammed eş-Şek'a, "İsmailiyye", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXIII, (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), s. 128.

107 en-Nedîm, *el-Fihrist*, II, 669.

108 Ahmet Güner, "Nasr b. Ahmed", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXXII, (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 413.

109 Ebû Hatim er-Râzî el-Versiyânî Rey İsmailî lideri konumuna yükselmiş, Taberistan, Azerbaycan ve Rey'de İsmailî düşüncelerin iyice yerleşmesini ve sistemli bir hale gelmesini sağlayan önemli bir şahsiyettir. Daha detaylı bilgi için bkz. Yusuf Şevki Yavuz, "Ebû Hatim er-Râzî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, X, (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), s. 148-150.

110 en-Nedîm, *el-Fihrist*, II, 670.

111 en-Nedîm, *el-Fihrist*, II, 670.

İbnü'n-Nedîm'in aktardığına göre İsmailiye'nin yedi tebliğ kitabı vardır. *el-Belâğü'l-Evvel* (Birinci tebliğ kitabı) bütün halka yönelik olan kitaptır. *el-Belâğü's-Sâni*, mertebesi halktan biraz üstte olanlar için; *el-Belâğü's-Sâlis*, mezhebe yeni girenler için; *el-Belâğü'r-Râbi'*, mezhebe girişinin ikinci senesinde olanlar için; *el-Belâğü'l-Hâmis*, mezhebe girişinin üçüncü senesinde olanlar için; *el-Belâğü's-Sâdis*, mezhebe girişinin dördüncü senesinde olanlar için; *el-Belâğü's-Sâbi'* ise mezhebin nihai büyük sırrını açıklamak için yazılan kitaplardır. İbnü'n-Nedîm bu kitapları bizzat görüp okuduğunu ve içinde haramları mübah sayan, yeni şeriat kuralları koyan ifadeler gördüğünü belirtmiştir.¹¹² İsmailîler, kendilerine has bir örgütlenme biçimi ortaya koymuş ve buna uygun yedi aşamalı bir davet sistemi geliştirmişlerdir. Burada da görüldüğü üzere örgütlenme biçimlerine ve davet sistemlerine uygun olarak da eserler telif etmişlerdir. İsmailîlerde kendilerinden olanlar için yazdıkları kitaplar ile kendilerinden olmayanlar için yazdıkları kitaplar birbirinden farklıdır. Kendilerini batın ehli; kendilerinin dışındakilerini zahir ehli kabul edip eserlerini de bu ayrıma uygun telif etmişlerdir. Zahir ehli için yazdıkları eserlerde Sünnî anlayışa yakın bir dil kullanmış; kendileri için yazdıkları eserlerde batınî görüşlerini ele almışlardır.¹¹³

İbnü'n-Nedîm'in ifade ettiğine göre Büveyhîlerin ilk zamanlarının aksine son zamanlarda İsmailî mezhebi gerilemiş, her tarafta görülen dâiler ve bolca bulunan kitaplar azalmıştır. Horasan bölgesinde durumun eskisi gibi devam etme ihtimali var ama Mısırda işler, iyice karışıktır.¹¹⁴ Bu da İbnü'n-Nedîm'in İsmailiye mezhebini iyi takip ettiğini göstermektedir. İsmailiye mezhebi ya İbnü'n-Nedîm'in ifade ettiği gibi azalmış ya da bir takım sebeplerle gizliliğe bürünmüştür. Daha sonraki tarihlerde İsmailîliğin çeşitli devletler kurabildiklerine göre azalmalarından bahsetmek mümkün gözükmemektedir. Öyleyse İsmailîlerin bir dönem rahat hareket imkânına kavuşup daha sonra gizliliğe büründükleri anlaşılmaktadır. Gizliliğe bürünmelerini iki sebebe bağlamak mümkündür. Büveyhîlerin ilk dönemlerinde bir Şii İmameyi kurma fikri belirmiş ancak daha sonraları bu fikirden vazgeçilmiştir.¹¹⁵ Büveyhîler, bu amaçlarını gerçekleştirmek için farklı Şii kesimlerin desteğine ihtiyaç duymuş, bu vesileyle İsmailîlere müsamaha göstermiş olabilir. Buna bağlı olarak İsmailîler, Şii hilafet düşüncesinin belirlediği zamanlarda rahat hareket etme imkânı bulmuş, şartların değişmesiyle gizliliğe bürünme ih-

112 en-Nedîm, *el-Fihrist*, II, 672.

113 Ali Avcu, "İsmailiye Ekolünün Mezhepler Tarihi Kaynakları", *Mezheplere göre Klasik Kaynaklar ve Özellikleri*, Ed. Halil İbrahim Bulut, (İstanbul: Ensar Yayınları, 2018), 166.

114 en-Nedîm, *el-Fihrist*, II, 672.

115 Ahmet Güner, "Muizuddeve", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXXI, (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), s. 99.

tiyacı hissetmiş olabilir. Diğer bir sebep de Büveyhîlerin ilk dönemlerinde hâkim oldukları geniş coğrafyada toplumsal birlik ve bütünlüğü sağlamak adına farklı din ve mezheplere karşı müsamahalı bir siyaset izlemeleri olarak zikretmek mümkündür.¹¹⁶ Daha sonra Büveyhî yönetimi bir takım Şii İmamî tavırlar sergileyince¹¹⁷ İsmailîler gizlenme ihtiyacı hissetmiş olabilir.

İbnü'n-Nedîm, İsmailiye mezhebinin önemli şahsiyetleri olarak Abdan, Nesefî, Ebû Hatim er-Razî, Benu Hammad,¹¹⁸ İbn Hamdan,¹¹⁹ Ebû Abdillâh İbn Nefis, Deylî ve Hasnabazî isimlerini ve eserlerini kaydetmiştir.¹²⁰

İbnü'n-Nedîm, "Cebriye ve Haşviye Âlimleri ve Eserleri" bölümüne bu isimlerin kimler için kullanıldığı ile ilgili bir açıklama yapmadan hemen şahsiyetleri zikretmeye başlamıştır. Bu başlık altında zikrettiği isimler dikkat çekicidir. Ebû Abdillâh Hüseyin b. Muhammed en-Neccâr,¹²¹ Ebû Amr Hafsu'l-Ferd,¹²² İbn Küllâb,¹²³ Kâdî es-Sünne Ebû Muhammed,¹²⁴ Muhammed b. Abdîrahmân İbn Ebi Atiyye,¹²⁵ Ebû Münzir Sellâmu'l-Kârî, Abdullah (İbn Dâvûd),¹²⁶ Ebû Ali Hüseyin b. Ali el-Kerabisî,¹²⁷ Muhammed b. Ali Fustuka, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail b. Ebi Bişr el-Eş'arî,¹²⁸ Dimyani

116 Muharrem Akoğlu, "Büveyhîler'in Mezhebî Eğilimleri/Politikaları Üzerine", *Bilimname: Düşünce Platformu*, 2009/2, cilt: VII, sayı: XVII, s. 135-137.

117 Erdoğan Merçil, "Büveyhîler", *TDV İslam Ansiklopedisi*, VI, (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), s. 498; Muhittin İğde, *Hanbelîliğin Teşekkül Süresi*, (İstanbul: İFAV Yayınları, 2016), 185.

118 İbnü'n-Nedîm bu ismin birden fazla kişiden oluştuğunu belirtmiştir. Bu isimdeki zatlar birçok kitap yazmış ve bunları Abdan'a nispet etmişler. en-Nedîm, *el-Fihrist*, II, 673.

119 İbnü'n-Nedîm bu zatla bizzat karşılaştığını söylemiştir. en-Nedîm, *el-Fihrist*, II, 674.

120 en-Nedîm, *el-Fihrist*, II, 671-675.

121 Neccariye fırkasının lideri.

122 Hafs, Mutezilî iken insan fiilleri konusunda onlardan ayrılmış ve Cebriye'den sayılmıştır. Bkz. en-Nedîm, *el-Fihrist*, II, 644; Emrullah Yüksel, "Hafs el-Ferd", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XV, (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 117.

123 İbnü'n-Nedîm, İbn Küllâb'ın Haşviyye'nin Nabite kolundan olduğu ve onun Allah'ın kelâm sıfatının bizzat Allah olduğunu ileri sürdüğü ve Fasyun en-Nasrânî denen Hristiyan bir papazdan onun Allah'ın kelâm sıfatı hakkındaki görüşlerini kendisinden aldığına ve hayatta kalmış olsaydı Müslümanları Hristiyanlaştırmada kendilerine büyük bir destek olacağına dair bir takım nakillerde bulunmaktadır. Yine ondan Mesih hakkında Ehli Sünnet gibi düşündüğünü aktarmaktadır. Bkz. en-Nedîm, *el-Fihrist*, II, 645-646.

124 Es-Sünne ve-Cemaa adlı kitabın müellifi olduğuna dair bilgiden başka bir bilgi aktarmamıştır.

125 İbnü'n-Nedîm, onu Neccariyeye mensup bir şair olarak kaydetmiştir. en-Nedîm, *el-Fihrist*, II, 646.

126 İsmi ile ilgili bilgiler el yazmalarından okunmadığından eksik bırakılmıştır.

127 İbnü'n-Nedîme göre fıkıh ve hadis âlimi olan el-Kerabisî diğer mezheplerden daha çok cebriyeye yakın durmuştur. Bkz. en-Nedîm, *el-Fihrist*, II, 647.

128 İbnü'n-Nedîm, Eş'arî'nin Mutezilî iken Cuma günü Camide yüksek bir sele Mutezilî görüşlerden vaz geçtiğini ilan ettiğine dair rivayeti nakletmiştir. *İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist*, II, 648.

ve Hamveyh,¹²⁹ el-Kûşânî¹³⁰ gibi şahıslar Cebrî âlimler olarak zikredilmiştir.¹³¹ İbn Küllab ve Eş'arî'nin Cebriye ve Haşviye başlığı altında zikredilmesi Mutezilî bir yaklaşıma bağlamak mümkündür. Zira Mu'tezile, insan fiillerinin Allah tarafından yaratıldığını kabul edenleri Cebriye;¹³² Allah'ın sıfatlarını bir mana olarak kabul edenleri de Haşviye olarak isimlendirmiştir.¹³³ Mu'tezile bu isimlendirmeleri Ehl-i sünnet için hakaret amaçlı kullanmıştır. İbnü'n-Nedîm'in bu yaklaşımı onun dü-şünce açısından Mu'tezileye yakın durduğunu göstermektedir.

İbnü'n-Nedîm, mezheplere ayırdığı bölümde dördüncü sırada Haricileri ele almıştır.¹³⁴ Cebriyede olduğu gibi burada da şahsiyetleri ve varsa eserlerini zikretmekle yetinmiştir. Yeman b. Rebâb,¹³⁵ Ebû Ali Yahya b. Kâmil,¹³⁶ EbûAli Muhammed b. Harb es-Sayrâfî, Abdullah b. Yezid el-İbâdî, Hafs b. Eşyem, Ziyad el-A'sam Haricî şahsiyetler olarak zikredilen isimlerdir. Bazı şahısları tanıtırken Haricîler'in İbadiyye, Sa'lebiyye ya da Beyhesiyye kolundan olduğuna dair bilgiler verilmiş, bu şekilde Haricî alt fırkalarından üç tanesinin ismi zikredilmiştir. Haricîler başlığının altında ayrıca "İbadiyye'nin İleri Gelenleri" şeklinde bir alt başlık açılmış olup burada İbrâhim b. İshâk, Salih en-Nâcî, el-Heysem b. el-Heysem ve Hattab b. (?)¹³⁷ isimleri zikredilmiştir.¹³⁸ İbadiyye başlığından önce İbnü'n-Nedîm'in bazı şahısları İbadi olarak nitelemesine bakılırsa bu başlığın sonradan eklenme ihtimali akla gelmektedir. Nitekim *el-Fihrist*'e sonradan eklemelerin olabileceği iddiası yukarıda ifade edilmiştir.

İbnü'n-Nedîm, tasavvuf ehlini ele aldığı Beşinci Bölümün son kısmında konuya tasavvuf ilim silsilesini vererek başlamıştır. Onun Ca'fer el-Huldî'den öğrendiğine göre Ca'fer, tasavvuf ilmini Cüneyd-i Bağdadî'den; o da Sırrı es-Sakatî'den; o da

129 İbnü'n-Nedîm Dimyani ve Hamaveyhî Eş'arî'nin ashabi olarak tanıtmıştır. en-Nedîm, *el-Fihrist*, II, 650.

130 El yazması eserlerde ismi tam okunamayan bu şahıs muhtemelen Ahmed b. Seleme el-Kûşânî'dir. Bkz. Yusuf Şevki Yavuz, "Ehl-i İsbat", *TDV İslam Ansiklopedisi*, X, (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 515.

131 en-Nedîm, *el-Fihrist*, II, 643- 649.

132 İrfan Abdulhamit Fettah, "Cebriyye", *İslam Ansiklopedisi*, VII, (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 205.

133 Metin Yurdagür, "Haşviyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XVI, (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 427.

134 en-Nedîm, *el-Fihrist*, II, 651 – 653.

135 İbnü'n-Nedîm bu kişinin önce Sa'lebiyye'den olduğu daha sonra Beyhesiyye'ye geçtiğini belirtmiştir. en-Nedîm, *el-Fihrist*, II, 651.

136 İbnü'n-Nedîm bu şahsın önce Mutezilî Bişr el-Merisi ashabından ve Mürcie'den iken İbadiyye'ye intikal ettiğini belirtmiştir. en-Nedîm, *el-Fihrist*, II, 652.

137 *el-Fihrist*'te baba ismi silinmiş ya da yazılmamış olduğundan dolayı böyle boş bırakılmıştır.

138 en-Nedîm, *el-Fihrist*, II, 653.

Ma'ruf el-Kerhî'den; Ma'ruf da Farkad es-Sebhî'den; o da Hasan el-Basrî'den almıştır. Hasan el-Basrî de bu ilmi Enes b. Malik'ten almıştır.¹³⁹ İbnü'n-Nedîm, uzunca bir mutasavvıf listesi vermiştir.

Hasan el-Basrî, Muhammed b. Sîrîn, Herim b. Hayyân, Alkame el-Esved, İbrahim en-Nehâî, eş-Şa'î, Malik b. Dinar, Muhammed b. Vâsî, Atau's-Sülemî, Malik b. Enes, Süfyan es-Sevrî, el-Evzaî, Sabit el-Benânî, İbrahim et-Teymî, Süleyman et-Teymî, Ferkad es-Sebhî, İbnü's-Semmâk, Utbetu'l-Ğulâm, Salih el-Murri, İbrahim b. Edhem, Abdulvahid b. Zeyd, İbnü'l-Münkedir, Muhammed b. Habib el-Fârisî, Rabi' b. Haysem, Ebû Muâviye el-Esved, Eyyub es-Sehtiyânî, Yusuf b. Esbât, Ebû Süleyman ed-Dârânî, İbn Ebi'l-Havârî, Davud et-Tâî, Fethu'l-Mevsilî, Şeyban er-Râî, Muâfa b. İmran, Fudayl b. İyâz, Yahya b. Muaz, Ebû Hafs Ömer b. Muammed el-Yemanî, Bişr b. Hâris, Hâris b. Esed el-Muhâsibî, Abdulaziz b. Yahya el-Mekkî, el-Kinânî, Ebu's-Seriyy Mansur b. Ammâr, Ebû Ca'fer Muhammed b. İsmâil el-Burculânî, İbn Ebi'd-Dünya Abdullah b. Muhammed, İbn Cüneyd, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Mısırî, Ğulam Halil Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed el-Bâhilî, sehl et-Tüsterî, Ebû Hamza Muhammed b. İbrahim es-Süfî, Muhammed b. Yahya el-Ezdî (el-Edmî?), Cüneyd b. Muhammed, Hallâc,¹⁴⁰ mutasavvıf olarak zikredilen isimlerdir.¹⁴¹

İbnü'n-Nedîm'in verdiği bu listede dikkat çekici noktalar mevcuttur. Hasan el-Basrî, hem Mutezilî âlimler listesinin başında hem de burada mutasavvıf listesinin başında zikredilmiştir. Bu da İbnü'n-Nedîm'in farklı kaynaklardan beslendiğini ve kaynaklardan aktarırken herhangi bir müdahalede bulunmadığını göstermektedir. İbrahim en-Nehâî, Malik b. Enes, Süfyan es-Sevrî ve el-Evzaî gibi hadis ve fıkıh âlimleri sufi listesine dâhil edilmiştir. Hallâc-ı Mansur'un Şia'nın meliklerin mezhebi, Tasavvufun ise halkın mezhebi olduğuna dair sözleri nakledilmiştir. Hallâc-ı Mansur'un bu ve benzeri sözlerinden hareketle olsa gerek öldürülme sebepleri arasında onun Şii'lerle gizli bir ilişki içerisinde bulunması zikredilmiş ve günümüz bazı ilim adamları da onun Şii olduğu iddiasında bulunmuşlardır.¹⁴²

İbnü'n-Nedîm, mezhepleri kelim ya da mezhepler tarihi formatında ele almadığından mezheplere yaklaşımında 73 fırka hadisinin etkisi açık bir şekilde görül-

139 en-Nedîm, *el-Fihrist*, II, 655-656.

140 İbnü'n-Nedîm'in aktardığına göre Hallac, hulus fikrini benimsemiş, Allah'ın kendisine hulus ettiğini, Şia mezhebinin meliklerin; tasavvufun ise halkın mezhebi olduğunu ileri sürmüştür. en-Nedîm, *el-Fihrist*, II, 675-676.

141 en-Nedîm, *el-Fihrist*, II, 656-666

142 Süleyman Uludağ, "Hallac-ı Mansur", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XV, (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 378, 380.

memektedir. Yukarıda da ifade edildiği gibi söz konusu hadis İslam Mezhepler Tarihi yazımında mezhep sayısını ve fırka-i naciye'yi tespit meselesinde etkili olmuştur. Her iki noktada da İbnü'n-Nedîm'in bir çabası gözükmemektedir. Dolayısıyla klasik mezhepler tarihi kaynaklarında yer alan *ehl-i hakk*, *ehl-i batıl*, *ehl-i bid'at* gibi kavramlara *el-Fihrist*'te rastlanmaz. Bunu İbnü'n-Nedîm'in ılımlı kişiliğine bağlamak mümkündür.

Sonuç

İbnü'n-Nedîm, İslam dünyasındaki din, ilim, mezhep ve kaynakları *el-Fihrist* adlı eserinde kayıt altına alarak günümüze ulaşmasını sağlamıştır.

İbnü'n-Nedîm'in mezhebi eğilimi ile ilgili net bir bilgi bulunmamaktadır. Yazdıklarından hareketle onun mezhebi eğilimi tespit edilmeye çalışılmış, bazılarınca onun Sünnî, bazılarınca da Şii olduğu ileri sürülmüştür. Eserinde her iki mezhepten sayılabilecek tavırlar sergilemesi bu farklılığa yol açmıştır. Bu tavırla onun mezheplere tarafsız ve objektif bir yaklaşımı amaçladığı da söylenebilir.

İbnü'n-Nedîm, mezhepleri ne kelim kaynakları ne de İslam mezhepler tarihi kaynakları formatında ele almıştır. O, nadiren fikirlerden bahsetse de genellikle mezheplerin önemli şahsiyetleri ve eserleri üzerinde durmuştur. Dolayısıyla *el-Fihrist*'in daha çok tabakat kitapları formatında yazıldığını söylemek mümkündür. Mezhep şahıslarından bahsederken zaman zaman onların hangi alt kola mensup olduklarını da ifade etmiştir.

İbnü'n-Nedîm, her ne kadar tarafsız davranmaya çalışmışsa da mezhep isimlendirmesinde ve mezheplere yaklaşımında klasik İslam Mezhepleri Tarihi kaynaklarına benzer bir tavır içerisinde olmuştur. O, daha çok Mu'tezile ve Şia'ya yakın bir duruş sergilemiştir. Bu da onun Ehl-i sünnet'e yaklaşımında etkili olmuş, Sünnîleri amme, bazı sünnî âlimleri de Cebrî ve Haşvî olarak nitelemesine yol açmıştır.

İbnü'n-Nedîm, Mürcie'yi bir mezhep ismi olarak zikrettiği halde mezhep ve şahıslar hakkında herhangi bir bilgi vermemiştir. Mürcie konusu zikredilmiş olsaydı müellifin mezhebi eğilimi daha rahat anlama imkânı olabilirdi. Zira Mu'tezile ve Şia, yükledikleri anlamlarla Mürcie'yi farklı konumlandırmışlardır.

İbnü'n-Nedîm, mezhepler içerisinde üzerinde en çok durduğu mezhep Şia'dır. Şia'yi ve Şii âlimleri övücü sözler sarf etmesi ve birtakım Şii tavırlar sergilemesi onun bu mezhebe yakın durduğunu göstermektedir. Ancak Şia kavramının çıkışını Cemel savaşına bağlaması onu diğer Şii'lerden ayırmıştır. İbnü'n-Nedîm,

İmamiyye hakkında İsnaaşeri, Ca'ferî ve Rafizî isimlerini kullanmamıştır. Teşekkül ve yayılma süreçleri üzerinde detaylıca durduğu İsmailiyye mezhebini İslam dışı bir mezhep olarak kabul etmiş, fırkanın asıl kurucularının Fars ırkcısı ve Mecusî olduklarını ve inançlarını saklayarak İslam'ı yıkma amacı güttüklerini ifade etmiştir. İsmailî âlimlerle görüşme ve kitaplarını okuma fırsatını bulması İsmaililik hakkında verdiği bilgileri önemli kılmıştır.

İbnü'n-Nedîm, eserinde kendi zamanına kadarki İslam Mezhepleri Tarihi kaynaklarından farklı olarak Tasavvuf ehlini bir fırka olarak zikretmiş, önemli şahsiyetleri ve eserleri hakkında bilgi vermiştir.

İbnü'n-Nedîm, mezheplere yaklaşımında etkisi klasik mezhepler tarihi kaynaklarında var olan 73 fırka hadisini çok da göz önünde bulundurmadığı anlaşılmaktadır. Bu sebeple *el-Fihrist*'te *ehl-i hakk*, *ehl-i batıl* ve *ehl-i bid'at* gibi kavramlar yer almamıştır.

Kaynakça

- Ahmed b. Yahya b. el-Murtezâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, Beyrut, 1380/1961.
- Akoğlu, Muharrem, "Büveyhîler'in Mezhebî Eğilimleri/Politikaları Üzerine", *Bilimname: Düşünce Platformu*, 2009/2, cilt: VII, sayı: XVII, ss. 123-138.
- Aydınlı, Osman, "Mu'tezile Ekolü Teşekkülü, İlkeleri ve İslam Düşüncesine Katkıları", *Marife*, yıl, 3, sayı 3, kış 2003, ss. 27-54.
- . *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İslam Mezhepleri Tarihi Yazıcılığı*, Ankara: Hititkitap Yayınevi, 2008.
- Avcu, Ali, "İsmailiyye Ekolünün Mezhepler Tarihi Kaynakları", *Mezheplere göre Klasik Kaynaklar ve Özellikleri*, Ed. Halil İbrahim Bulut, İstanbul: Ensar Yayınları, 2018.
- Bağdâdî, Abdulkâhir, *el-Fark beyne'l-Fırak*, Kahire: Mektebetü İbn Sina, 1409/1988.
- . *Usûlü'd-Dîn*, Beyrut: 1981.
- Bulut, Halil İbrahim, *İslam Mezhepleri Tarihi*, Ankara: DİB Yayınları, 2016.
- Çetin, Maksut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, Ankara: İlahiyat yayınları, 2020.
- Çetin, Maksut vd. "el-Fark Beyne'l-Fırak Adlı Kitabın Mukaddimesinin İlave Dipnotlarla Tercümesi", *EKEV AKADEMİ DERGİSİ*, Yıl: 19 Sayı: 64 (Güz 2015), ss. 369-377.
- Dodge, Bayard, "Muhammed b. İshâq en-Nedîm ve İslam'ın İlk Dört Asrının Kültür Atlası Sayılan "el-Fihrist"ine Giriş", Çev. Halit Furkan Yolcu, *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, Kasım 2014, Sayı: XII, ss. 117-137.
- Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyin ve'h-tılaifu'l-müsâllin*, Thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Kahire: Mektebü'n-Nahdati'l-Misriyye, 1369/1950.
- Fettah, İrfan Abdulhamit, "Cebriyye", *TDV İslam Ansiklopedisi*, VII, İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- . *İslam'da İtikadî Mezhepler ve Akaid Esasları*, İstanbul: Marifet Yayınları, 1994.

- Fıġlalı, Ethem Ruhi, *İmamiyye Şıası*, İstanbul, 1984.
- . “Önsöz”, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, Ankara: TDV Yayınları, 1991.
- . “İsnaaşeriyye”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXXIII, İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Gömbeyaz, Kadir, “73 Fırka Hadisinin Mezhepler Tarihi Kaynaklarında Fırkaların Tasnifine Etkisi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 14, Sayı: 2, 2005, ss. 147-160.
- Güner, Ahmet, “Muizzuddevle”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXXI, İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- . “Nasr b. Ahmed”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXXII, İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- el-Hamevî, Yakut, *Mu'cemu'l-udebâ*, Beyrut: Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 2003.
- Huseynî, Muhammed Yunus, “Arap Düşünce Tarihinin Ölümstüz Eseri: İbnü'n- Nedîm'in el-Fihrist'i”, Çev: Eyyüp Tanrıverdi, *Nüsha: Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2006, cilt: VI, sayı: 23, ss. 39-48.
- İġde, Muhittin, *Hanbeliliġin Teşekkül Süresi*, (İstanbul: İFAV Yayınları, 2016.
- Merçil, Erdoğan, “Büveyhiler”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, VI, İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Nevbahî, Hasan b. Mûsâ, *Fıraku'ş-Şıa*, Beyrut: Menşuratu'r-Rıza, 1433/2012.
- Onat, Hasan, *Emeviler Devri Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliġi*, Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- Öz, Mûsâtafa, “Deysaniyye”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, IX, İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- . “Hasan el-Alevi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, XVI, İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- . “İsmailiyye Mezhebi”, *Tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu*, İstanbul: İSAV Yayınları, 1993.
- . “Ubeydullah el-Mehdi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXXXII, İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- . “Muhammed b. Abdullah el-Mehdi” *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXX, İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Öz Mustafa - eş-Şek'a, Mûsâtafa Muhammed, “İsmailiyye”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXIII, İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Özdirek, Recep - Çavuşoġlu, Ali Hakan, “Süfyanes-Sevri”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXXVIII, İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Razî, Ebû Hatim, *Kitâbu'z-Zıne*, c. III, Thk. Abdullah Sellum es-Samirâî, San'a: Merkezi'd-Dirâsât ve'l-Buhûsi'l-Yemeni, 1994.
- Razî, Fahreddin, *İtikâdâtı Fırakı'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn*, Kahire: Mektebetu Nahdati'l-Misriyye, 1356/1938.
- Sarıkaya, Mehmet Saffet, *İslam Düşünce Tarihinde Mezhepler*, İstanbul: Raġbet Yayınları, 2009.
- Seyyid, Eyman Fuad, “Muhammed b. Tavit et-Tanci ve İbnü'n-Nedîm 'in Kitabu'l-Fihrist'ini Tahkiki Projesi”, *Uluslararası Prof. Muhammed b. Tavit et-Tanci Sempozyumu*, Haz. Sönmez Kutlu, Ankara: TDV Yayınları, 2015, ss. 235-245.
- Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, Beyrut: Daru'l-Ma'rife, 1414/1993.
- Tan, Muzaffer, *İsmailiyyenin Teşekkül Süreci*, A.Ü, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara, 2005.
- Türker, Ömer, “Mukatil b. Süleyman”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXXI, İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Uludaġ, Süleyman, “Hallac-ı Mansur”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, XV, İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

- Üzüm, İlyas, “Kaderiyye”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXIV, İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Watt, W. Montgomery, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, İstanbul: Birleşik Yayınları, 1998.
- . “İslam Kelamında Mezheplerin Önemi”, Çev. İbrahim Hakkı İnal, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002, sayı: III, ss. 115-123.
- Yavuz, Yusuf Şevki, “Ehl-i İsbât” *TDV İslâm Ansiklopedisi*, X, İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- . “Ebû Hatim er-Râzî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, X, İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Yolcu, Mehmet, “En-Nedîm (İbn AI-Nadim) ve el-Fihrist’inin İslam Kültür Tarihindeki Yeri (İslam Kültür Tarihinin Zamansal Haritası)”, *İnönü Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Bahar 2013/4(1).
- Yurdagür, Metin, “Haşviyye”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XVI, İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Yüksel, Emrullah, “Hafs el-Ferd”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XV, İstanbul: Yayınları, 1997.

